

УДК 930 (470+571) "183/191":929

Тарасов Сергій Вікторович (1970 р. н.). У 1998 р. закінчив історичний факультет Маріупольського інституту Донецького державного університету. Здобувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики навчання історії Донецького національного університету. Тема кандидатської дисертації: *"Руїна в Україні в російській історіографії в другій половині XIX – на початку XX ст."*

ОСОБА І ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті аналізуються погляди російських істориків другої половини XIX – початку XX ст. на життя і діяльність видатного українського політика й полководця XVII ст. гетьмана П. Дорошенка.

В статье анализируются взгляды российских историков второй половины XIX – начала XX в. на жизнь и деятельность выдающегося украинского политика и полководца XVII в. гетмана П. Дорошенко.

In the article there is given an analysis of the views of Russian historians of the 2nd half of the XIX and the beginning of the XX centuries on the life and activities of prominent Ukrainian politician and commander of XVII century hetman P. Doroshenko.

Нелегко знайти більш тривожний час в історії України, ніж так званий період Руїни. Це була епоха громадянських воєн і зовнішніх вторгнень, час, коли особисті амбіції претендентів на гетьманування часто брали гору над загальнонаціональними інтересами. Ця епоха багато в чому зумовила майбутню долю України, оскільки саме тоді відбувся поділ країни на російську й польську частини.

Однією з вагомих постатей названого періоду був гетьман Правобережної України Петро Дорофійович Дорошенко. Він, як відомо, мріяв про створення єдиної Української козацької держави, що перебувала б у стані лише формальної васальної залежності від однієї з великих держав того часу. Як хороший організатор, здібний дипломат і талановитий полководець П. Дорошенко довгий час залишався гетьманом на Правобережжі. При цьому він спирався на допомогу Кримського ханства та Османської імперії. Завдяки цьому, незважаючи на незначну численність власних військових сил, П. Дорошенко мав можливість, довгий час протистояти Речі Посполитій і Московському царству. Цікаво

проаналізувати, як оцінила особу й діяльність гетьмана російська історіографія.

Авторів історіографічних досліджень, присвячених російським історикам, таким, як С. Соловйов, В. Ключевський, С. Платонов, ці вчені цікавили в основному лише як історики Росії. Історіографічний аналіз зазначеної теми до нашого часу не проводився.

Метою пропонованої статті є вивчення російської дореволюційної історичної літератури, у якій оцінювалася особа та діяльність гетьмана П. Дорошенка. У зв'язку з цим постають наступні дослідницькі завдання:

- порівняти наукові погляди російських істориків на особу гетьмана П. Дорошенка;
- проаналізувати оцінку наслідків діяльності гетьмана П. Дорошенка російською історичною наукою;
- з'ясувати відмінність в оцінці гетьмана російською та українською історіографією.

При вивченні російської історичної літератури, у якій порушувалися питання української історії XVII ст., привертає до себе увагу одна дивна

обставина, а саме: життя й діяльність П. Дорошенка нерідко проходили поза увагою російських істориків, навіть тих із них, які спеціально займалися дослідженням XVII ст. Звертаючись до тієї епохи, вони повинні були торкатися проблем приєднання України до Росії й найближчих наслідків цієї події. Але В. Ключевський, наприклад, у своєму знаменитому “Курсі російської історії” говорив про П. Дорошенка буквально двома-трьома фразами [1]. Учень В. Ключевського, один із перших російських істориків-марксистів М. Покровський, у своїй “Російській історії” [2], а також такий видатний дослідник XVII ст., як С. Платонов, у своєму лекційному курсі [3] взагалі не згадували про цього гетьмана. І. Розенфельд, автор спеціальної монографії, присвяченої входженню України до складу Російської держави, так само майже не говорив про нього [4]. Разом з тим, ті з російських істориків, котрі писали про П. Дорошенка (незалежно від того, належали вони, як С. Соловйов, до ліберального, чи, як Д. Іловайський, до охоронного напрямку), виробили єдиний погляд на діяльність гетьмана. Їх висловлювання з даного питання не є широким спектром думок і цілком узгоджуються між собою.

Одним з перших звернувся до вивчення діяльності П. Дорошенка М. Устрялов. Він дав гетьманові коротку, але яскраву характеристику. На думку історика, переговори, що закінчилися Андрусівською угодою, могли б тягнутися набагато довше, коли б не втручання Туреччини, причиною якого було “безрозсудне честолюбство Дорошенка” [5]. Гетьман вважав за можливе “самобутнє існування” України; він мріяв про незалежність і від Польщі, і від Росії [6]. Це прагнення, а також гарячий темперамент, хоробрість на полі бою, ораторський талант призвели до того, що козаки почали сприймати гетьмана, як другого Б. Хмельницького [7]. М. Устрялов вважав П. Дорошенка винуватцем жакливого народного хвилювання в Україні, яке відгукнулося на Дні і Волзі [8]. Більше того, історик вважав, що сам заколот С. Разіна був інспірований агентами гетьмана [9]. Спадщиною П. Дорошенка стала “Задніпровська Малоросія, обсіпана попелом міст, облита кров’ю нещасного народу” [9]. Таким чином, діяльність гетьмана різко засуджувалася.

С. Соловйов писав про П. Дорошенка у своїй багатотомній “Історії Росії” досить детально, але це, як правило, лише факти без оцінок. Учений викладав конкретний матеріал і вельми рідко супроводжував свою розповідь думками загального характеру. Проте, враховуючи загальний тон і декілька зауважень, можна зробити висновок, що думка С. Соловйова була такою: прилуцький полковник П. Дорошенко був одним з тих представників козацької старшини, які після смерті Б. Хмельницького почали рватися до влади, не вважаючи ні на які етичні норми. Так, наприклад, П. Дорошенко розправився зі своїм конкурентом С. Опарою за допомогою татарських мурз [11]. С. Опара сам хотів відкластися від Польщі,

зробивши ставку на кримських татар, тобто збирався зробити те, що згодом зробив П. Дорошенко [12]. Далі, прилуцький полковник, використовуючи тиск татар, добився свого обрання в гетьмани [13].

С. Соловйов вважав П. Дорошенка головним винуватцем “розбрату”, а також того, що Правобережна Україна прийшла в запустіння й була віддана туркам [14]. Єдиним позитивним наслідком діяльності гетьмана, на думку ученого, було те, що П. Дорошенко, сам того не бажаючи, помирих Польщу й Росію, які перед лицем турецької небезпеки уклали Андрусівське перемир’я [15]. Докори П. Дорошенка на адресу Москви з приводу Андрусівського договору дослідник вважав необґрунтованими [16].

В. Ейнгорн, котрий багато займався історією України періоду Гетьманщини, присвятив спеціальну статтю дипломатичним контактам П. Дорошенка з Московським урядом. Він так само вважав докори гетьмана на адресу Росії необґрунтованими, оскільки Андрусівський договір був вимушеною мірою [17]. Крім того, В. Ейнгорн полемізував з М. Костомаровим, який вважав, що П. Дорошенко був прихильником національної самобутності України. Але політичний ідеал гетьмана “при найближчому розгляді... виявляється далеко не самобутнім, а близьким польсько-шляхетському устрою” [18]. Таким чином, В. Ейнгорн вважав правобережного гетьмана послідовником І. Виговського не тільки в зовнішній, але й у внутрішній політиці, тим паче, що П. Дорошенко, за словами історика, погоджувався підкорятися королеві на Гадяцьких умовах [19].

В. Ключевський, як зазначалося вище, говорячи про П. Дорошенка, був лаконічним. Як і С. Соловйов, він вважав гетьмана ворогом Польщі і Росії, що зумів їх примирити [20]. Д. Іловайський, історик, який належав до охоронного напрямку, вважав, що гетьман П. Дорошенко хотів бути другим Б. Хмельницьким [21]. Він не збирався повертати Україну до складу Польщі, а “мріяв про сильне самостійне володіння, яке було б незалежне і від Польщі, і від Москви” [22]. Зрозуміло, Д. Іловайський не міг схвалити зовнішню політику П. Дорошенка, але вважав, що звернення гетьмана по допомогу до Криму й Туреччини мало свій історичний прецедент, а саме – діяльність Б. Хмельницького [23]. Услід за С. Соловйовим, Д. Іловайський вважав, що гетьман, сам того не бажаючи, примирив Польщу з Москвою [24].

В. М’якотін у своїй статті для “Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона” охарактеризував гетьмана таким чином. Історик вважав гетьмана людиною з широкими політичними ідеалами та любов’ю до вітчизни. Але особисте честолюбство не лише вживалося з названими рисами, але й досить часто прикривало їх [25]. В. М’якотін приводив договір між Україною й Туреччиною, який був відправлений до Москви, але підкреслював, що, навряд чи умови, такі вигідні для України, є справжніми [26]. Для себе ж П. Дорошенко

вимагав права залишатися незмінним гетьманом з передачею влади по спадку [27]. Багато українців, на думку В. Мякотіна, пішли за П. Дорошенком з тієї причини, що Андрусівський мир поклав кінець їх надіям на об'єднання їхньої країни "під владою московського государя" [28]. Іншими словами, вони не розраховували побачити свою країну об'єднаною й вільною від Польщі. Іншою причиною було те, що виявлені Москвою спроби централізації лякали козацтво [29]. Але П. Дорошенко сам підірвав свій авторитет. Його влада ставала все більш ненависною народу, і він утримував її лише "шляхом насильств, що доходили до звірств" [30]. Діяльність гетьмана не тільки не призвела до здійснення його плану, але зробила його зовсім недосяжним. Правобережжя було приведенне в стан, близький до пустелі, і на довгі роки позбулося свого впливу [31].

У М. Любавського ми не знаходимо нічого нового. Правобережна Україна якийсь час залишалася прихильною до Польщі, потім зі своїм гетьманом П. Дорошенком перекинулася на сторону Туреччини. Московська держава була ослаблена боротьбою проти Польщі й Швеції, і при вступі до війни третього сильного супротивника була вимушена укласти Андрусівський договір [32].

Автори ювілейної збірки "Три століття", присвяченої трьохсотліттю династії Романових, так само говорили про гетьмана П. Дорошенка досить коротко. В. Пічета в нарисі "Зовнішня політика Росії за царя Олексія Михайловича" характеризував політику П. Дорошенка як лукаву. Формально гетьман залишався підданим Речі Посполитої. У той же час він вів переговори про підданство з Москвою й Туреччиною. Проте В. Пічета думав, що П. Дорошенко вів гру на декілька фронтів, тому що сподівався отримати "найбільшу вигоду для автономної України" [33]. Спочатку справи у гетьмана склалися досить вдало, але насамкінець П. Дорошенка залишили навіть його прихильники. Україна була розорена турками, васалом яких став гетьман. П. Дорошенкові "після цього залишалось одне – з'явитися до московського табору з повинною" [34].

Автор нарисів "Царювання Федора Олексійовича й правління Софії" В. Нечаєв, як і його численні попередники, вважав П. Дорошенка винуватцем Андрусівського перемир'я, оскільки гетьман викликав на політичну сцену нову силу, яка була однаково небезпечна і для Польщі, і для Росії [35]. В. Нечаєв вважав, проте, що в багатьох невдачах своєї зовнішньої політики була винна сама Москва, короткозоро відштовхнувши від себе частину козацтва [36]. Повстання І. Брюховецького й перехід Лівобережжя під владу П. Дорошенка показало їй, яку небезпеку становив енергійний гетьман, що мав такого могутнього союзника, як султан. Ще більша небезпека таїлася в загрозі безпосереднього зіткнення з Османською імперією [37]. Але в 70-х роках щастя відвернулося від гетьмана. Країна була спустошена постійними вторгненнями

поляків і кримських татар. Козацтво масами втікало на Лівий берег, а ті, хто залишалися, ненавиділи свого вождя, оскільки він утримував їх у покорі лише жорстокістю. Ця обставина, а також Бучацький договір, що віддав Правобережжя Туреччині, призвели до того, що тепер Москва могла розправитися з гетьманом, не побоюючись гніву Польщі [38].

Автори "Військової енциклопедії", яка видавалася в Петербурзі на початку ХХ ст., так само вважали причиною падіння П. Дорошенка звернення гетьмана по допомогу до татар і турків. Козаки відринули від гетьмана, оскільки український народ був вірний православної вірі [39]. Допомога Туреччини дала гетьманові можливість протриматися якийсь час, але після татарського вторгнення почався відтік населення на ліву сторону Дніпра, що дало можливість І. Самойловичу і Г. Ромодановському вторгнутися на Правобережжя і, врешті-решт, призвело до падіння режиму П. Дорошенка [40]. Разом з тим, автори енциклопедії визнавали, що гетьман мріяв про незалежну українську державу, яка об'єднає обидві сторони Дніпра [41].

І. Худяков писав про П. Дорошенка, що той "здумав було скласти з Малоросії особлве володіння й віддатися під заступництво Туреччині" [42].

В. Сергеевич відгукувався про гетьмана як про головного супротивника Андрусівської угоди. П. Дорошенко, за словами дослідника, висловив рішуче бажання не віддавати полякам Києва і "скласти з Малоросії єдине ціле". При цьому гетьманові, як висловився дослідник, "було все одно" з'єднати Україну "за допомогою Росії або Туреччини" [43]. Тому він розпочав переговори з Османською імперією й почав війну з її допомогою [44].

Таким чином, огляд російської історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. показує, що погляди російських істориків на особу й діяльність гетьмана П. Дорошенка не відрізнялися різноманітністю. Полеміка з названого питання практично не велася. В. Пічета і Д. М'якотін приймали без заперечень узагальнення, зроблені в роботах М. Устрялова і С. Соловйова. А отже, ми дійсно можемо говорити про єдиний погляд російських істориків на особу й діяльність гетьмана. Дослідники визнавали його людиною видатних здібностей і великих особистих амбіцій, яка хотіла створити незалежну від Росії й Польщі Українську державу. Але логіка боротьби змусила його визнати себе васалом султанської Туреччини. Результати цієї політики виявилися сумними для України.

Власне, українські історики не заперечували проти подібної характеристики, з тією лише різницею, що висували на перший план не амбітність, а патріотизм П. Дорошенка [45]. Проте, на нашу думку, патріот і честолюбець настільки міцно злилися в особі гетьмана, що намагання вирішити, яке з них переважало, не має ніякого сенсу.

Хотілося б, проте, зупинитися на думці В. Ейнгорна, який полемізував з М. Костомаровим, точніше, критикував його погляди, тому що до моменту виходу у світ статті В. Ейнгорна, М. Костомаров вже нічого не міг заперечити. В. Ейнгорн не погоджувався з думкою українського історика, що П. Дорошенко був виразником національної самобутності. Політичним ідеалом гетьмана, за словами російського дослідника, був “польський шляхетський лад”. Це можна заперечити, по-перше, тим, що “польський шляхетський лад” був мрією не одного лише П. Дорошенка, а взагалі всієї правобережної (і не тільки правобережної!) старшини. У Лівобережній Україні процес феодалізації йшов так само вельми активно, причому головним винуватцем цього була місцева старшина. По-друге, після Б. Хмельницького жоден з гетьманів не

зумів стати виразником загальнонаціональних інтересів, залишаючись цілком у полоні старшинської ідеології. Проте дорікати людині в тому, що вона не зуміла стати вище за погляди свого сторіччя, було б порушенням принципу історизму.

Підводячи підсумок сказаному, слід зазначити також, що, не зважаючи на певну односторонність поглядів російських істориків на особу П. Дорошенка, деякі з російських учених, у першу чергу С. Соловйов та В. Ейнгорн, зуміли зробити істотний внесок до вивчення діяльності гетьмана. Вони знайшли й вперше ввели в науковий обіг ряд раніше невідомих архівних матеріалів. Для подальшого дослідження науковий інтерес представляє порівняння особи й діяльності гетьмана в російській і польській історіографії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ключевский В.О. Курс русской истории. – Т. III. – М.: Мысль, 1988. – С. 115.
2. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. – Т. 3. – М., 1911.
3. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. – М.: Высшая школа, 1993.
4. Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России. – Пг., 1915.
5. Устрялов Н.Г. Русская история. – Ч. II. – СПб., 1837. – С. 248.
6. Там само. – С. 249.
7. Там само.
8. Там само. – С. 252-253.
9. Там само. – С. 253.
10. Там само. – С. 254.
11. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Кн. VI. – Т. 11-12. – М.: Мысль, 1990. – С. 221.
12. Там само.
13. Там само.
14. Соловьев С.М. Вказ. праця. – Кн. VII. – Т. 13-14. – М.: Мысль, 1991. – С. 221.
15. Соловьев С.М. Вказ. праця. – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 172.
16. Там само. – С. 246.
17. Эйнгорн В. Дипломатические сношения московского правительства с правобережною Малороссиею в 1673. году // Журнал Министерства народного просвещения. – 1898. – Ч. XXXVII. – № 5. – Отд. 2. – С. 118-119.
18. Там само. – С. 133.
19. Там само.
20. Ключевский В.О. Вказ. праця. – Т. III. – С. 115.
21. Иловайский Д.И. Отец Петра Великого. – М.: Чарли, 1996. – С. 241.
22. Там само. – С. 233.
23. Там само. – С. 233-234.
24. Там само. – С. 234.
25. Мякотин В. Дорошенко (Петр) // Энциклопедический словарь. – Т. XI. – Ст. 21. – Издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (Санкт-Петербург). – СПб., 1893. – С. 61.
26. Там само. – С. 60.
27. Там само.
28. Там само.
29. Там само.
30. Там само. – С. 61.
31. Там само.
32. Любавский М.П. Русская история XVII-XVIII веков. – СПб.: Лань, 2002. – С. 123-124.
33. Пичета В.И. Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче // Три века / Сб. сост: А.М. Мартышкин, Г.А. Свиридов. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С. 137.
34. Нечаев В.В. Царствование Федора Алексеевича и правление Софьи // Три века / Сб. сост: А.М. Мартышкин, Г.А. Свиридов. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С. 167.
35. Там само. – С. 166.
36. Там само.
37. Там само.
38. Там само. – С. 167.
39. Дорошенко, Петр Дорофеевич // Военная энциклопедия. – Т. IX. – СПб., 1912. – 197.
40. Там само.
41. Там само. – С. 196.
42. Худяков И.А. Древняя Русь. – СПб., 1897. – С. 132.
43. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. – СПб., 1899. – С. 87.
44. Там само.
45. Волк-Карачевский В.В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв. // Университетские известия. – 1898. – № 11. – С. V; Грушевский М.С. Иллюстрированная история Украины. – К.: Левада, 1997. – С. 345.